فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی

پاتۆس- Pathos

لە هونەری ئاخاوتندا- Rhetorique(١) (فن الخطابة) پاتۆس بەو بەشە، یان لایەنە دەگوترێ کە پێوەندی بە هەست و سۆزی گوێگرەوە هەیە. قسەکەر لەم رووەوە دەبێ سەرنجی گوێگر ڕابکێشێ و بیخاتە ناو دڵنیایی و باوەڕبەخۆبوونەوە، بۆ ئەمەش قسەکەر دەبێ بەهۆی بەهێزی و توندوتۆڵی و ڕەوانی ئاخاوتنەکەی وێنەیەکی باوەڕپێکراو لەبەرانبەر گوێگر بداتە خۆی. کەواتە لە هونەری ئاخاوتندا سێ کۆڵەگەی ئاخاوتن هەیە کە هەموو پێوەندییەکانی نێوان قسەکەر و گوێگر ڕێک دەخەن، ئەمانەش پێیان دەگوترێ: سێیانەی ئاخاوتن: لۆگۆس- Logos، واتە ئاخاوتن (کلام) گوتن، وشە، قسەکردن، ئیتۆس- Ethos، واتە ئەخلاق، ئەدگار و ڕەوشت، نەریت، پاتۆس- Pathos، واتە هەست و سۆز، عاتیفە، دەروون.

ئیتۆس ئەو کەرستە و پێداویستییانە دەداتە قسەکەر لەناو لۆگۆس نوێنەرایەتی دڵنیای خۆی بکا. هەرچی پاتۆسە بواری ئەوەی پێدەدا هەست و سۆز و عاتیفەکان پۆلین بکا، بەتایبەتی هەست و سۆز و عاتیفەی گوێگران، کە هەر لە ڕێگای ئەمانەوە و بە پشت بەستن بەمانەوە بگاتە ئامانجی خۆی. لە هەمان کاتدا، بە گوێرەی ساتەکانی ئاخاوتن، هەوڵ بدا هەست و سۆز و عاتیفەی گوێگران بجووڵێنێ و بیانهەژێنێ.

ئەریستۆ- Aristote باس لە ناوەڕۆکی پاتۆس دەکا، لەلای ئەو پاتۆس هەڵکەوتێکی ئاڵۆزی هەیە، بۆیە ڕیزێک لە هەست و عاتیفە (دەروون) پێشکەش دەکا، ئەمەش بەم جۆرەی خوارەوەیە: تووڕەیی و پێچەوانەکەی، هێمنی (یان نەرمی و بەسۆزی) برادەرایەتی (خۆشەویستی)، ڕق، ترس، دڵنیایی- شەرم، بێ ئابڕوویی، لوتف، بەزەیی، هەست کردن بە ناڕەوایی، ئارەزوو، دووبەرەکی، نفرین.

لەلای ئەریستۆ ئەمانە بە سۆز و عاتیفەی جیا جیا لە قەڵەم دەدرێن، لەسەدەی حەڤدەم، ڕاستەوخۆ لە دراما و پیەسەکان ڕەنگ دەدەنەوە، بەو مانایەی شانۆنووس، یان درامانووس دەبێ هەستی بەزەیی و ترس لەناو بینەر بجووڵێنێ و بەرەو حاڵەتی کاتارسیسی ببا (واتە پاکبوونەوەی عاتیفی). هەر هەمان عاتیفەش لە پشت پاڵەوانەکانە و دەیانجووڵێنێ. بۆ نموونە لە شانۆگەری بێرنیس- Berenice-ی ڕاسین- Racine خۆشەویستی و دووبەرەکی و هەستی شەرافەتمەندی، شانۆگەرییەکەیان داگیرکردووە و پاڵەوان و بینەر لەنێوان ئەم هەستانە دێن و دەچن. ئەمەش هەمان نەریت و ڕێساکانی دراما بوو کە ڕەگوڕیشەکەی بۆ سەردەمی هێلین و ڕۆمانی کۆن دەگەڕایەوە، بەڵام ڕاستەوخۆ لە دوای سەردەمی ڕۆشنایی و سەرهەڵدانی فەلسەفەی

بۆرژوازی، ئەم ڕێسا و نەریتانە کۆتاییان پێ هات، درامای نوێ و مرۆڤی نوێ و ڕۆمان و شیعری نوێ لە دایک دەبن.

فینۆمینۆلۆژی– Phenomenologie

فینۆمینۆلۆژی کە بە عەرەبییەکەی دەمێکە بە (الظاهراتیة) ڕۆیشتووە، لە زمانی کوردیش زۆر کەس (دیاردە و دیاردەناسی) بەرانبەر بەکاردەهێنن، یان (دیاردەگەرایی)، لەو بڕوایەدام، ئەم بەکوردی کردنە، ئەگەرچی تۆزێک لێی نزیکە، بەڵام قەت ئەو مانایە نادا کە لە دەستەواژەی– فینۆمینۆلۆژی–دا هەیە، چونکە ئەم دەستەواژەیە، لەسەر بنچینەی نەریت و مێژوویەکی فەلسەفی و بیرکردنەوەی فەلسەفی درێژخایەن دروست بووە، ئەمەش لە کانتەوە– Kant دەست پێدەکا تا دەگاتە هیگڵ و هۆسرەل و مێرلۆپۆنتی و سارتر– Sartre. سەرەنجام ئەم پێشینە و ئەم نەریتە فەلسەفییە نە لەلای کورد نە لەلای میللەتانی ڕۆژهەڵات نییە، بۆیە ئەستەمە بەرانبەرێکی دروست و پڕواوپڕ بدۆزرێتەوە.

بۆیە وەکو خۆی بەکاری دەهێنین، ئەمەش کۆمەڵێک سەرئێشەی زمانەوانیمان لە کۆڵ دەکاتەوە، پاشان هەوڵدانێکیشی تێدایە بۆ نوێکردنەوەی ڕۆشنبیری کوردی و دەوڵەمەندکردنی بە ئایدیا و ڕوانینی تازە.

ئەم نەریتە فەلسەفییە لەسەر پێکهاتەیەکی زمانەوانی پوختە دروست بووە کە بەم جۆرەیە: مەبەست لە فینۆمین: ئەو شتەیە کە لە ڕێگای ئاگاییەوە هەستی پێدەکرێ، ئەوەی لەناو زەمان و شوێندا لە ڕێگای ئاگاییەوە هەستی پێدەکرێ، ئەمەش پێچەوانەی ئەوەیە کە لەخۆی و لە بۆ خۆی (هەیە)، ئەمەش لەلای کانت پێی دەگوترێ نوومێن– Noumene، واتە حەقیقەتێک کە لە ڕێگای هەستی (ئاگایی) ئەقڵییەوە هەستی پێ دەکەین. بەرانبەر دیاردە، یان واقیعێک دەوەستێ کە لە ڕێگای ئاگاییەوە هەستی پێ دەکەین.

فینۆمینۆلۆژی تیۆرییەکی فەلسەفییە پێی وایە جیهان بریتییە لەسەرهەڵدان و دەرکەوتنێکی مەوزوعی مرۆڤایەتی، هەوڵی ئەوە دەدا.

فینۆمین و بزووتنەوەی ئەو ئاگاییە پیشان بدا و بخاتە ڕوو کە هەستی پێ دەکا. هیگڵ لە کتێبی فینۆمینۆلۆژی ئەقڵ بەم جۆرە پێناسەی دەکا: (زانستێکی ئەزموونییە کە ئاگایی بەجێی دەگەیەنێ).

لەلایەکی ترەوە، مەبەست لە فینۆمینۆلۆژی، میتۆدی فەلسەفی هوسرەلە، (ئایدیاکان لە بارەی فینۆمینۆلۆژی پوختە و لە بارەی فەلسەفەیەکی فینۆمینۆلۆژی) کە لە ساڵی ١٩١٣ بڵاوی کردەوە، ئەم ڕوانینەی هوسرەل ئەو فەلسەفانەش دەگرێتەوە کە لە نزیک و دەوروبەری ئەون.

هوسرەل لە میتۆدی فەلسەفەی خۆی وای پێ باش بوو لە ڕێگای ڕووداوەکان لە جەوهەرەکان بگا، واتە لە یاسا (قانوون)ە ئیدیالەکان بگا، ئەمانەش بەشێوەیەکی، یان لە ڕێگای (مەزندە– intiution)ەوە دەگیرێن، بەتایبەتی لەوکاتانەی لەناو ئەزموونێکی هەستیار و بێ هاوتادایین. ئەم فینۆمینۆلۆژییە (ئەگەر پوخت بێ، یان فراژی– Transcendante) دەیەوێ هەموو پرەنسیپەکانی هەموو هەقیقەتێک بخاتە ژێر ڕۆشناییەوە. ئەو فینۆمینۆلۆژییەی هوسرەل بەدوایدا وێڵە، بەهەمان شێوە ئەوەی مێرلۆپۆنتی –Merleau- Ponty (فینۆمینۆلۆژی ئیدراک کردن– Phenomenologie de la Perception) بەهەمان شێوە ئەوەی سارتر لە وجوودییەت– Existentialisme، هەوڵ دەدەن لەناو ئیدراک کردن (هەست پێ کردن) پێوەندی و بەیەک گەیشتنی ئەقڵ و واقیع بدۆزنەوە.

ئەدەبی سەدەی نۆزدەم گەلێ کەوتۆتە ژێر کاریگەریی ئەم میتۆدە فەلسەفییەی ئیدراک کردن، ئەمەش زیاتر لە ئەدەبیاتی ئەندرێ ژید و جیمس جۆیس و ڤیرجینیا ولف هەستی پێ دەکرێ، بەڵام لەسەروبەندی دووەمین جەنگی جیهانی هەمان کاریگەری لە ناو ڕۆمانی نوێ و درامای نوێ دەدۆزرێتەوە، بەتایبەتی لە کارەکانی ئەلبێر کامو– A. Camus و کلۆد سیمۆن و سامۆێل بیکێت و یۆژین یۆنێسکو و پیتەر هاندکە– P. Handke و تۆماس بێرنارد– T. Bernardt.

پەراوێز:

– بە درێژایی ئەم فەرهەنگی زاراوەیە، ئێمە وشەی ئاخاوتن–مان بەرانبەر بە دوو دەستەواژە بەکارهێناوە، ئەمانەش:

١– ئاخاوتن– خطاب– Discours،

٢– ئاخاوتن– فن البلاغة– البیان– Rhetorique

٣– ڕەوانبێژی – فن البلاغة – البیان – Rhetorique

خوێنەر پێویستە ئەم وردەکارییە لەبەرچاو بگرێ. ئەمەش بەڕای ئێمە کوردییەکی پوخت و ڕەوانە.

د. موحسین ئەحمەد عومەر